

## ΚΡΗΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Τὰ δημοσιευόμενα κατωτέρω ἐνθυμήματα, ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἰδίᾳ ἱστορίαν τῆς ἐπισκοπῆς Κυδωνίας καὶ εἰς ἄλλα ἐν Κρήτῃ συμβάντα (σεισμόν, λοιμὸν) κατὰ τὸν 18<sup>ον</sup> καὶ 19<sup>ον</sup> αἰ., ἀντεγράφησαν κατὰ τὸ ἔτος 1937 ἐκ δύο, ὡς κατωτέρω, ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων τῆς Βιβλιοθήκης Χανίων, ἡ ὁποία δυστυχῶς κατεστράφη, ὡς γνωστόν, ὑπὸ πυρκαϊᾶς ἐξ ἐμπροσθητικῆς βόμβας κατὰ τὰς πυλεμικὰς κατὰ Μάϊον τοῦ ἔτους 1941 ἐπιχειρήσεις τῶν Γερμανῶν πρὸς κατάληψιν τῆς Κρήτης.

Τὰ βιβλία ταῦτα ἀνῆκον προηγουμένως εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Συλλόγου «Ἀπόστολος Τίτος», ἡ ὁποία ἀπὸ τοῦ ἔτους 1936 εἶχεν ἐνσωματωθῆ εἰς τὴν Βιβλιοθήκην Χανίων, στεγαζομένην ἐν τῷ μεγάρῳ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Χανίων «Ὁ Χρυσόστομος», εἰς ἣν εἶχον ἐπίσης συγχωνευθῆ αἱ βιβλιοθήκαι : τοῦ τελευταίου τούτου Συλλόγου, τοῦ Κρητικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου καὶ τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Ἰαννῶν. Γιάνναρη.

Α'.

«ΣΥΜΕΩΝ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ κατὰ ἀφρέσεων. Καὶ τῆς μόνης ὁρθῆς τῶν Χριστιανῶν ἡμῶν πίστεως. Τῶν τε ἱερῶν τελετῶν καὶ Μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας Διάλογος ΠΕΡΙ ΤΕ ΤΟΥ ΘΕΙΟΥ ΝΑΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΝ ΑΥΓῶ ΑΡΧΙΕΡΕΩΝ ΤΕ ΠΕΡΙ ΙΕΡΕΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΝΩΝ. ΚΑΙ ΤΩΝ ΩΝ ΕΚΑΣΤΟΣ τούτων στολῶν περιβάλλεται.» κλπ.

«Ἐν ἔτει σωτηρίῳ : ,ΑΧΠΓ'. Κατὰ μῆνα Ὀκτώβριον  
ΕΝ ΓΙΑΣΙΩ ΤΗΣ ΜΟΛΔΟΒΙΑΣ»

Ἐκ τοῦ βιβλίου τούτου, ἐσταχωμένου διὰ χαρτονίου καὶ διὰ δέρματος ἐξωτερικῶς, εἶχον ἀφαιρεθῆ τὸ ἐξώφυλλον καὶ τὸ τρίτον φύλλον ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἐν ἀρχῇ 14 ἄνευ σελιδώσεως φύλλων.

Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας (verso) ὄψεως τοῦ δωδεκάτου φύλλου, ἢ τοῦ 14ου, ἐὰν θεωρηθῆ τὸ βιβλίον πληρῆς, συμπεριλαμβανομένων εἰς αὐτὸ καὶ τῶν ἀπεσχισμένων δύο φύλλων, ὑπῆρχον γεγραμμένα αἱ ἀκόλουθοι δύο ἐνθυμήσεις, ὧν ἡ πρώτη δημοσιεύεται μὲ ὀρθογραφικὴν μεταγραφὴν.

α) Ἐν ἔτει χιλιοσιῶ ὀκτακοσιοσιῶ πέμπτῳ, ἐν τῇ εἰκοστῇ πρώτῃ τοῦ Ἰουνίου ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς ἀρχιερατείας τοῦ κυρίου Ἰωά-

σαφ τοῦ πίκλην Παυλάκην, ἡμέρα δ', πρὸ τοῦ ἡλίου ἀνατείλαντος γέγονεν μέγας σεισμός και δυνατός ἐν ὄλῃ τῇ νήσῳ Κρήτης· δι' οὗ καταηδαφίσθησαν ἐν ταῖς πολιτείαις αὐτῆς και τοῖς χωρίοις σπίθια οὐκ ὀλίγα, ἰζαμία και ἰζεπιλίκια<sup>1</sup>. ἐν δὲ κζ' τοῦ αὐτοῦ, ἡλίου ἔκλειψις μετρία και ἐφήμερος. τῇ δὲ κθ' τῆς σελήνης, ἡ ὁποία ἐσκοτίσθη καθόλου ἀπὸ τὴν πρώτην ὥραν τῆς νυκτὸς μέχρι τῆς δ', ἡ δὲ γῆ ἐκλονεῖτο ἐκ τοῦ σεισμοῦ νύκτα τε και ἡμέραν, μετρίως δὲ ἔως εἰς τὰς ἀρχὰς Ἰουλίου· οὗ λυτρώσει πάντας ἡμᾶς ὁ Κύριος.

β) Κατὰ τὸ ,αωλα' ἔτος τῇ ἠ' Νοεμβρίου ἀνεβιβάσθημεν εἰς τὸν βαθμὸν τῆς ἀρχιερωσύνης τῆς ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς Κυδωνίας και κισσάμου· και ὑπῆρχον τριακοντούτης οὕτινος πέφυκεν τὸ παρόν. Ἀρτέμιος<sup>2</sup>.

Εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὄψεις (recto και verso) τοῦ δευτέρου φύλλου τοῦ ὡς ἄνω βιβλίου ὑπάρχει τυπωμένη ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου, χρονολογουμένη «ἐν ἔτει ,αχπγ' κατὰ μῆνα Μάρτιον ἀπὸ Ἀδριανουπόλεως» εἰς τὸν ἡγεμόνα τῆς Μολδοβλαχίας Ἰωάννην Δούκαν βοεβόδαν.

Ἐπὶ τῆς ἄνω φῶς τῆς πρώτης σελίδος (recto) τοῦ φύλλου τούτου ἀναγράφεται : «ἰδιοκῆσία Παρθενίου ἱερομονάχου τοῦ Κρητός.»

Β'.

«Η ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΕΒΔΟΜΗΚΟΝΤΑ Ἐκ τοῦ ἐν Μόσχᾳ, ἀδείᾳ τῆς ἱεράς διοικούσης Συνόδου πασῶν τῶν Ρωσσιῶν, ἐκτυπωθέντος ἀρχαίου ἀλεξανδρινοῦ κώδικος, Μετατυπωθεῖσα ΕΥΔΟΚΙΑ ΜΕΝ ΚΑΙ ΣΥΝΕΡΓΕΙΑ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ» κλπ.

«ΑΘΗΝΗΣΙ», ΤΥΠΟΙΣ Χ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΩΣ

Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αων'.»

Εἰς τὴν δευτέραν (verso) σελίδα τοῦ παραφύλλου τοῦ Δ' τόμου τοῦ, ὡς ἄνω, ἔργου, ἐσωτερικῶς τοῦ ἐκ χαρτονίου σταχώματος, ὑπάρχει καταγεγραμμένον βραχὺ χρονικὸν περὶ Κρήτης. Ἐκ τούτου, περιέχοντος γνωστὰς χρονολογίας περὶ συμβάντων ἐν τῇ νήσῳ, εἶχον τότε ἀντιγράψει τὸ κάτωθι μόνον χρονικὸν σημείωμα.

1718 Ἰουνίου 4 ἦλθε και ἡ πανώλης.

Εἰς τὸ ἀνωτέρω ὑπ' ἀριθμ. Αα χρονικὸν ἀναφέρεται ἐπίσκοπος,

<sup>1</sup>) Ἐπαύλεις, (λ. τινος. Çiftlik).

<sup>2</sup>) Τὸ ὄνομα Ἀρτέμιος ὑπάρχει ὡς ὑπογραφή.

ἀσφαλῶς ἐν Χανίοις, κατὰ τὸ ἔτος 1805 ὁ Ἰωάσαφ Παυλάκης, ὁ ὁποῖος ἄλλοθεν μοῦ εἶναι ἄγνωστος.

Τὴν Ἐπισκοπὴν Κυδωνίας μὲ ἔδραν τὰ Χανιά κατεῖχε τὸ 1777 ὁ Ἰωάσαφ ἀπὸ Χίου, ὅστις ὅμως κατόπιν παρητήθη<sup>3</sup> καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1780 εἶχε πλέον ἀποβιώσει<sup>4</sup>. Τούτου ἱεροδιάκονος ὑπῆρξεν ὁ Ἰωάσαφ, ὅστις μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἐπισκόπου του πρόφην Κυδωνίας Ἰωάσαφ, ἔφυγεν ἐκ Κρήτης εἰς Πάτιμον, ὅπου ἀνέλαβε τὴν δαπάνην τῆς ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου «Ἐρμηνεῖα εἰς τὸ τέταρτον τῆς τοῦ Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ Γραμματικῆς καὶ Ἐκθεσις κατ' ἐρωτησώκρισιν τῆς κατ' αὐτὸν Γραμματικῆς, φιλοπονηθεῖσα χάριν τῶν φιλομαθῶν παρὰ Δανιὴλ μοναχοῦ Πατιμίου τοῦ Κεραμέως, τῆς κατὰ Πάτιμον Σχολῆς τῶν γραμματικῶν διδασκάλων κλπ.»<sup>5</sup>.

Ὁ Ἰωάσαφ οὗτος, ἱκανῆς μορφώσεως<sup>6</sup>, κατήγετο ἐκ Χανίων ὅπου καὶ εἶχε συγγενεῖς, ὡς τοῦτο φαίνεται εἰς ὑπὸ χρονολογίαν 23 Φεβρουαρίου 1786 ἐπιστολὴν Μαρινάκη τινὸς ἐκ Πάτιμου πρὸς αὐτόν, δι' ἧς τὸν διαβεβαιώνει περὶ τῆς καταβολῆς τῆς πρὸς αὐτὸν ὀφειλῆς ἐκ 300 γροσίων τοῦ ἐπισκόπου Κισάμου εἰς τοὺς συγγενεῖς του ἐν Χανίοις καὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ ποσοῦ τούτου κατόπιν πρὸς αὐτόν, ὅστις ὑπηρετεῖ τότε, τὸ 1786, ὡς ἱεροδιάκονος τοῦ μητροπολίτου Χαλκηδόνος εἰς Κωνσταντινούπολιν<sup>7</sup>.

<sup>3</sup>) Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἐλεγχος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχιερατευσάντων ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1645—1898), Ἐπετ. Ἐτ. Κρητ. Σπουδῶν Γ' (1940) σ. 144, ἀρ. 8.

<sup>4</sup>) Εὐμενίου Φανουράκη, Ἀνέκδοτα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἀποκείμενα ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρμιακείου. Κρητικά Χρονικά, ἔτ. 5' (1952) σ. 329 (παράτηρησις τοῦ κ. Μ. Μανουσάκη).

<sup>5</sup>) Ἐνθ' ἀν., σ. 329.

<sup>6</sup>) Ὁ διδάσκαλος τῆς σχολῆς Πάτιμου μονεχὸς Δανιὴλ ὁ Κεραμεὺς γράφει περὶ τοῦ Ἰωάσαφ ὅτι οὗτος «ἐζήτησε τὴν παιδείαν νύμφην ἀγαγέσθαι ἑαυτῷ» Ἐνθ' ἀν. σ. 329. Καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μαρινάκη πρὸς αὐτόν, τὸ 1786, ἐπιγράφεται: «Ἔ Τῷ λογιωτάτῳ ἐν Ἱεροδιακόνοις κυρίῳ κυρίῳ Ἰωάσαφ τῷ Κρητί τῷ παρὰ τῷ ἀγίῳ Χαλκιδόνος, προσκνητῶς, εἰς Κωνσταντινούπολιν». Βλ. Ἐνθ' ἀν. σ. 332. Ἐνδεικτικῆ περὶ τῆς μορφώσεως καὶ τῆς θεολογικῆς καταρτίσεως τοῦ Ἰωάσαφ εἶναι προσέτι καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ ἰδίου ἐπὶ δύο ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, εἰς ἣν δηλοῦται ὅτι παρέλαβε ταῦτα, ἀναχωρῶν ἐκ Κρήτης, ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκην τῆς ἐπισκοπῆς Κυδωνίας καὶ παρακαλεῖ, ὅπως μετὰ τὸν θάνατόν του ἐπιστρεφούν εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Ἐπισκοπῆς ταύτης διὰ νὰ μὴ κατηγορηθῆ ὡς ἱερόσυλος. (Βλ. Θεοδώρου Δ. Μοσχονᾶ), Κατάλογοι τῆς Πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης (τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων) τόμ. Β', Ἀλεξάνδρεια 1946, σελ. 178 ἀρ. 504 καὶ 337 ἀρ. 1068. (Τὴν ὑπόδειξιν τῶν δύο τούτων εἰδήσεων ὀφείλω εἰς τὸν καθηγ. κ. Ν. Β. Τωμαδάκη, ὃν καὶ εὐχριστῶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης).

<sup>7</sup>) Βλ. Εὐμενίου Φανουράκη, Ἐνθ' ἀν. σ. 332 βλ. καὶ ἀνωτέρω σημ. 6.



Πιστεύω ότι ὁ ἐκ Χανίων ἱεροδιάκονος οὗτος Ἰωάσαφ ἀνῆλθεν ἀργότερον εἰς τὸν θρόνον τῆς Ἐπισκοπῆς Κυδωνίας καὶ ὅτι εἶναι ὁ αὐτὸς μὲ τὸν εἰς τὸ δημοσιευόμενον ἀνωτέρω χρονικὸν Ἰωάσαφ Παυλάκην, ἐπίσκοπον Κυδωνίας κατὰ τὸ ἔτος 1805.

Ἐνδιαφέρουσαι ἐπίσης εἶναι καὶ αἱ εἰς τὴν αὐτὴν ἐνθύμησιν εἰδήσεις περὶ τοῦ σεισμοῦ τότε ἐν Κρήτῃ καὶ τῶν καταστροφῶν ἐξ αὐτοῦ προφανῶς εἰς τὰ Χανιά. Περὶ τοῦ σεισμοῦ τούτου ἀναφέρουν οἱ Νικ. Σταυράκης<sup>9</sup> καὶ Ἐλευθ. Πλατάκης<sup>10</sup> ὅτι συνέβη τὴν 3 Ἰουλίου τοῦ ἔτους 1805, κατὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου κατὰ Σταυράκην καὶ περὶ ὥραν 04,05 κατὰ Πλατάκην, καὶ ὅτι ἐσημειώθησαν εἰς Χανιά ἐντὸς 8 λεπτῶν τέσσαρες σεισμικαὶ δονήσεις, ἐνῶ κατὰ τὴν ἐνταῦθα πληροφορίαν τοῦ χρονικοῦ ὁ σεισμός εἶχεν ἀρχίσει μὲ καταστρεπτικὰς δονήσεις τὴν 21ην Ἰουνίου.

Ἐκ τῆς ἐτέρας ὑπ' ἀριθμ. Αβ ἐνθυμήσεως μινθάνομεν ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Κυδωνίας Ἀρτέμιος, ὅστις ἀπεβίωσε τὸ 1846<sup>11</sup>, ἀνέλαβεν ὡς ἐπίσκοπος Κυδωνίας καὶ Κισάμου τὴν 8ην Νοεμβρίου τοῦ ἔτους 1830. Τὸ σημείωμα τοῦτο, ἐκ τοῦ λόγου ὅτι τὸ ὄνομα Ἀρτέμιος ὑπάρχει εἰς αὐτὸ ὡς ὑπογραφή, εἶναι ἀναμφιβόλως ἰδιόγραφον τοῦ Ἀρτεμίου. Περὶ τῆς χειροτονίας, ὡς φαίνεται, τοῦ Ἀρτεμίου τούτου κατὰ τὴν, ὡς ἄνω ἡμερομηνίαν, 8 Νοεμβρίου, ὑπάρχει καὶ τὸ ἀκόλουθον σημείωμα εἰς τὸ ἡμερολόγιον τοῦ Κωνσταντίνου Κοζύρη: «1830, Νοεμβρ. 8 ἐχειροτονήσαμε τὸν ἅγιον τὸν Κυδωνίας (εἰς τὰ 1846 ἐκοιμήθη)»<sup>12</sup>.

Ἐπὶ τοῦ Ἀρτεμίου τούτου φαίνεται ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ Κισάμου εἶχεν ἐνωθῆ, προσωρινῶς ἴσως ἕνεκα χηρείας τοῦ θρόνου τούτου, μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Κυδωνίας, διότι, πλὴν τοῦ ὅτι ὁ Ἀρτέμιος ὀνομάζεται ἐνταῦθα ἀρχιερεὺς τῆς ἐπισκοπῆς Κυδωνίας καὶ Κισάμου, καὶ εἰς ἐπιστολὴν ἔτι τοῦ μητροπολίτου Ἡρακλείας Διονυσίου πρὸς τὸν μητροπολίτην Κρήτης Μελέτιον, ὑπὸ χρονολογίαν 14 Ὀκτωβρίου 1836, ὀναφέρεται περὶ «*τοῦ τε ἁγίου [Κυδω]νίας καὶ Κισσάμου*»<sup>12</sup>.

Κατὰ τὸ χρονικὸν Β., τὸ ὅποσον προφανῶς προέρχεται ἐξ ἀντιγραφῆς παλαιότερου βραχέος χρονικοῦ, ἐνέσκηψεν ἡ πανώλης εἰς τὴν Κρήτην τὴν 4ην Ἰουνίου τοῦ ἔτους 1718. Τὴν χρονολογίαν ταύτην ἐπιβεβαιώνει καὶ ἕτερον χρονικὸν ἐκ κώδικος τῆς Ἀνδρου (Ἁγ. Νι-

<sup>9</sup>) Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης κλπ. Ἀθήνησι 1890, σ. 108.

<sup>9</sup>) Οἱ σεισμοὶ τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Κρητ. Χρον. ἔτ. Δ' (1950), σ. 491 - 92.

<sup>10</sup>) Βλ. Ν. Β. Τω μ α δ ἄ κ η ν, Ἐνθ' ἄν., σ. 145 καὶ Μ. Γ. Πα ρ λ α μ ᾶ ν εἰς Κρητ. Χρον. ἔτ. Α' (1947) σ. 200.

<sup>11</sup>) Βλ. Μ. Γ. Πα ρ λ α μ ᾶ ν, Ἐνθ' ἄν.

<sup>12</sup>) Εὐ μ ε ν ῖ ο υ Φ α ν ο υ ρ ἄ κ η, Ἐνθ' ἄν., σ. 275.

κολάου) ἀρ. 5, φ. 2α, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι ἀρχικῶς συνετάχθη εἰς τὴν Κρήτην, καθόσον ἐκ τῶν 21 εἰς αὐτὸ χρονικῶν σημειωμάτων, τὰ 13 ἀφοροῦν εἰς συμβάντι ἐν Κρήτη. Εἰς τοῦτο ὑπάρχει ἡ εἶδησις : «1718, ἦλθεν θανατικὸν Ἰουνίου 16»<sup>18</sup>, ἡ ὁποία, ὡς ἐκ τοῦ περιεχομένου τοῦ χρονικοῦ τούτου, πιστεύω ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὴν Κρήτην.

Ἐν Ἀθήναις

ΓΕΩΡΓ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ

<sup>18)</sup> Σπ. Λάμπρου, Βραχέα Χρονικά. Ἐκδίδονται ἐπιμελείᾳ Κωνσταντίνου Ἀράντου. (Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τόμ. Α', τεύχ. 1ον, ἐν Ἀθήναις 1932, σ. 67 - 68 ἀρ. 40).